

Barbara NOWAK

ORCID 0000-0002-5211-3643

*Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej
w Krakowie*

Katarzyna NIEDZIELA

ORCID: 0009-0002-6287-8890

*Śląska Akademia Medyczna
w Katowicach*

Postulaty pedagogiki personalno-egzystencjalnej księdza Janusza Tarnowskiego w pracy pedagogicznej nauczyciela w klasach 1–3

Abstract: Postulates of the non-directive pedagogy of Father Janusz Tarnowski in the pedagogical work of a teacher in grades 1–3

The article concerns the personal-existential pedagogy of Father Janusz Tarnowski, which can provide inspiration for organizing the teaching process in primary school grades 1–3. The teacher becomes merely the organizer of the learning process, while leaving the pupil free to acquire knowledge by means of didactic means that arouse more interest in him or her and which he or she chooses to prioritize. In many situations, the teacher's role is limited to merely observing the pupil's activities, supporting the pupil in the learning process, and providing assistance, but only when the pupil asks for such assistance. This organization of education fosters the development of the pupil's creativity, mobilizes him or her to search for new solutions, and gives him or her a sense of joy and satisfaction in independently experiencing and discovering new things and phenomena of interest. The article pays particular attention to the teacher's ability to 'agree' to shadow his or her pupil, to give him or her the opportunity to take the initiative and to direct his or her own pursuit of knowledge. This is not an easy attitude; it often requires the teacher to fundamentally change in the area of organization of his/her workshop, but the challenge is worth taking on so that the pupil can experience the value of partnership in the process of acquiring knowledge.

Keywords: personal-existential pedagogy, learning process, creativity of learners, partnership in the learning process, supportive role of the teacher, democratic organization of the learning process, teacher as an observer of learning, experience as a learning process, dialogue based on partnership, the independent search for knowledge through trial and error

Słowa kluczowe: pedagogika personalno-egzystencjalna, proces uczenia się, kreatywność uczących się, partnerstwo w procesie uczenia się, wspierająca rola nauczyciela, demokratyczna organizacja

procesu uczenia się, nauczyciel jako obserwator uczenia się, doświadczenie jako proces uczenia się, dialog oparty na partnerstwie, samodzielne poszukiwanie wiedzy metodą prób i błędów

Wstęp

W myśl personalizmu chrześcijańskiego człowiek jest bytem jedynym i niepo-
wtarzalnym, obdarzonym rozumem, wolną wolą, zdolnością do nieustannego
doskonalenia się (Zwoliński, 2018, s. 14; por. Mounier, 2020, s. 30). Człowiek
jako istota rozumna i społeczna od początku swojego istnienia poddawany jest
procesowi wychowania, w efekcie czego w końcowym okresie jego życia jest od-
powiednio ukształtowany, czyli wychowany. Wychowanie jest więc jednym
z podstawowych rodzajów działalności człowieka, co potwierdza M. J. Lange-
veld słowami: „[...] to, że człowiek jest istotą wychowywaną, wychowaną i pod-
dawaną wychowaniu, jest jedną z podstawowych cech najbardziej charakteryzu-
jących człowieka i należących do tzw. obrazu człowieka” (Langeveld, 1995,
s. 67; przeł. T. Borowski). Wraz z gromadzeniem pojęć etycznych młody czło-
wiek coraz bardziej staje się świadomy doświadczanej miłości, na którą odpo-
wiednio do swojej dojrzałości psychofizycznej, odpowiada. O konieczności do-
świadczania przez dziecko miłości, a tym samym o doniosłej roli wychowania
wspomina już Jan Władysław Dawid, kiedy to stwierdza, że w wychowaniu „jest
jakaś siła kierownicza, jakiś plan, wzór i idea tego, co się ma stać, co się stać
powinno” (Dawid, 1982, s. 34–37).

Biorąc pod uwagę ogromny wpływ procesu wychowania na kształtowanie
osobowości młodego człowieka, twórca chrześcijańskiej pedagogiki personalno-
egzystencjalnej ks. Janusz Tarnowski stwierdza, że wychowanie powinno być
nie tylko „całokształtem sposobów i procesów pomagających istocie ludzkiej
zwłaszcza przez interakcję urzeczywistniać i rozwijać swoje człowieczeństwo”
(Tarnowski, 1992a, s. 37; por. Brzezinka, 2015, s. 267–272; Nowak, 2008, s. 232–
–237), ale przede wszystkim powinno pomóc młodemu człowiekowi rozwinąć
jego sferę duchową.

Ogólne założenia pedagogiki personalno-egzystencjalnej ks. Janusza Tarnowskiego

Istotnym zadaniem wychowawcy jest zapewnienie interakcji opartych na zasa-
dach współdziałania i dialogu, co jest możliwe jedynie przy autentyczności wycho-
wawcy (Tarnowski, 1992a, s. 41; por. Wojtyła, 1982). W relacjach uczeń–na-
uczyciel ogromne znaczenie ma spotkanie, do którego dochodzi pomiędzy
wychowawcą i wychowankiem. Trzeba się do niego odpowiednio przygotować.

Spotkanie mające wymiar wychowawczy powinno obejmować aspekt horyzontalny, wskazujący na kontakty między ludźmi. Zgodnie z teorią ks. J. Tarnowskiego w procesie wychowania wyodrębnia się takie czynniki, jak:

— człowieczeństwo, które jest podstawą wszelkiego działania wchodzącego w zakres wychowania, a więc również spotkania dwóch istot ludzkich, obdarzonych właściwą im godnością;

— permanencja, wskazująca na ciągłość procesu wychowawczego niemal przez całe życie człowieka;

— inter- i intraaktywność, które podkreślają obustronne oddziaływanie na siebie wychowawcy i wychowanka;

— nieokreśloność sytuacji, zdarzeń i wszelkich konsekwencji, jakie pojawiają się w procesie wychowawczym;

— transgresyjność, czyli umiejętność nieustannego przekraczania samego siebie.

Według ks. J. Tarnowskiego jedną z poważnych przyczyn współczesnych porażek wychowawczych jest brak autorytetu rodzica, nauczyciela-wychowawcy, a więc tak mało jest tych, którymi młody człowiek może się zafascynować, których może podziwiać, wreszcie naśladować (Tarnowski, 1992b, s. 28–43; por. Nowak, 2008, s. 234).

Wybrane konteksty badawcze

Tworząc relacje z wychowankami, należy pamiętać o oczekiwaniach uczniów, którzy bardzo cenią nauczycieli odznaczających się następującymi cechami osobowości:

— uważne słuchanie, co uczeń ma do powiedzenia;

— traktowanie ucznia jako indywidualności, odrzucanie w relacjach z nim szablonowości, traktowanie każdego problemu uczniowskiego jako odrębnej sytuacji;

— regularne stosowanie pochwał, a nawet wyrażanie podziwu, gdy uczeń osiąga sukcesy edukacyjne czy też sportowe;

— bycie autentycznym, bez „odgrywania roli”, w trakcie lekcji, a także w czasie wolnym uczniów;

— wyjaśnianie zadań do wykonania prostym językiem, zrozumiałym dla każdego ucznia, unikanie trudnych sformułowań;

— wykazywanie cierpliwości wobec wielokrotnie zadawanych przez uczniów pytań;

— zachęcanie do kreatywności, stawiając za przykład własną pracę twórczą;

— częste nagradzanie dzieci za sukcesy w nauce, w sporcie lub inne osiągnięcia na forum klasy lub szkoły;

— bycie przyjacielem w rozumieniu dzieci, co oznacza: brak nerwowych reakcji ze strony nauczyciela na zachowanie wymagające upomnienia, możliwość zwrócenia się do nauczyciela w każdej trudnej sytuacji, podzielenie się z nim poczuciem krzywdy, które dzieci często przeżywają w przypadku trudności rodzinnych¹.

Przeprowadzone badania potwierdzają myśl teoretyczną ks. J. Tarnowskiego, że dzieci, chętnie przebywają wśród nauczycieli-wychowawców, od których można doświadczyć ciepła, zrozumienia, czyli szeroko pojętej miłości, którzy imponują im dialogiem, otwarciem się na każde dziecko, niezależnie od uzyskiwanych wyników w nauce.

Oto wybrane wypowiedzi dzieci dotyczące wskaźników popularności nauczycieli lub jej braku wśród uczniów klas 1–3

Patrycja lat 7, uczennica klasy pierwszej szkoły podstawowej

Lubię chodzić do szkoły, bardzo lubię moją klasę, mam tam wiele koleżanek, z którymi chętnie się spotykam w szkole i zajęciach szkolnych. Moja pani ma na imię Kasia, jest bardzo miła dla nas, nie krzyczy, nawet wtedy, gdy chłopcy bardzo rozrabiają w czasie przerwy.

Nasza pani ma zawsze dla nas czas, zostaje w klasie tak długo, jak długo jest nam potrzebna, często zostaje nawet po swoich lekcjach, żeby z nami porozmawiać, szczególnie wtedy gdy pojawiają się jakieś kłopoty, np. z brakiem sali na zajęcia z angielskiego, kiedy ktoś ma zajęcia sportowe, a zapomniał butów sportowych... Nasza pani zawsze znajdzie rozwiązanie.

Słyszeliśmy, jak nasza pani broni nas przed innymi nauczycielami, czyli kiedy zrobimy coś złego, a inny nauczyciel chce wpisać nam uwagę. Zawsze tłumaczy, że „to się już nie powtórzy”².

Bernadeta lat 9, uczennica klasy trzeciej szkoły podstawowej

W naszej szkole najbardziej nie lubię pani od przyrody, ciągle na nas krzyczy, a jak ktoś zapomni odrobić zadania domowego, nie pozwala wytłumaczyć, dlaczego tak się stało.

Ja często nie odrabiam zadań domowych, bo zajmuję się młodszym bratem, kiedy mama jest w pracy. Potem po powrocie mamy jestem już taka zmęczona, że nie mam siły już nic robić, więc idę już spać. [...] Najlepsza jest pani od języka polskiego, na lekcje przychodzi zawsze uśmiechnięta, wydaje mi się, że ona bardzo lubi wszystkie dzieci w naszej klasie...³.

Jurek, lat 8, uczeń klasy drugiej szkoły podstawowej

W mojej szkole nie jest ciekawie, pani krzyczy na nas, kiedy nie znamy dobrych odpowiedzi na zadawane nam pytania, zawsze powtarza, że chce, byśmy byli najlepszą klasą, czyli mamy najlepiej się uczyć, ale i zachowywać... To nie jest łatwe, ja tak nie potrafię, myślę, że moi koledzy też mają z tym problem. [...] Wydaje mi się, że nasza pani lubi tylko dzieci, które chętnie same się zgłaszają i odpowiadają dobrze na pytania, reszty klasy nie lubi, bo jesteśmy gorsi...⁴.

¹ Badania własne prowadzone były wśród uczniów szkół podstawowych miast Górnego Śląska w latach 2022–2023, za pomocą autorskiego narzędzia „Arkusz popularności nauczyciela wśród uczniów klas 1–3”.

² Badania własne.

³ Badania własne.

⁴ Badania własne.

Powyższe wyniki badań pokazują, z jednej strony, duże zadowolenie uczniów z postaw nauczycieli, które są zgodne z ich oczekiwaniami, a z drugiej strony — ogromne rozbieżności pomiędzy oczekiwaniami wychowanków a postawą nauczycieli-wychowawców niedostrzegających potrzeb dzieci, wobec czego nie można mówić o dopełnieniu warunków „spotkania” w rozumieniu interakcji wychowawczych w myśl pedagogiki personalno-egzystencjalnej. Wskazuje ona, że jedną z zasad „spotkania” jest nawiązanie dialogu, a to z kolei jest możliwe tylko wtedy, jeśli zostaną spełnione następujące warunki:

1. Pojawi się obustronna autentyczność.

2. Zetknięcie się nauczyciela i ucznia będzie miało głęboki wymiar egzystencjalny.

3. Nastąpi całkowite, a zarazem świadomie podjęte zaangażowanie dwóch osób w określoną sprawę (Tarnowski, 1993, s. 33; por. Frejusz, 2019, s. 54–65).

To głębokie zaangażowanie w proces wychowawczy to nic innego, jak służba na rzecz wychowanka. Przywiązując wielką wagę do istoty dialogu w interakcjach wychowawczych, ks. J. Tarnowski wskazuje na jego trzy formy:

1. Dialog można rozpatrywać jako metodę, czyli pewien sposób komunikowania się pomiędzy wychowawcą a wychowankiem, którego celem jest osiągnięcie porozumienia.

2. Dialog jako proces następuje, kiedy chociaż jeden z jego elementów, a mianowicie emocjonalny, poznawczy czy prakseologiczny, zostaje wcielony w życie.

3. Dialog jako postawa wyraża się w otwieraniu się obu uczestników spotkania na współpracę.

Konieczność otwarcia się wychowawcy na potrzeby wychowanka, zarówno te najprostsze, jak i te o wymiarze egzystencjalnym, skłania go do wyzbycia się wszelkiego tradycjonalizmu przyznającego mu status całkowitej nieomyślności. Jakże znamienne są słowa ks. Janusza Tarnowskiego: „Czas skończyć z pedagogiką władców, pedagogika przyszłości musi być pedagogiką bycia w pobliżu drugiej osoby” (Tarnowski, 1992b, s. 34; por też: Tarnowski, 1992a; Guardini, 2021, s. 234–35; Tischner, 2014). Wystarczy tak niewiele, aby współczesne interakcje na linii nauczyciel–uczeń przekształcić w pełne miłości spotkanie, w trakcie którego nasz wychowanek poczuje się równorzędnym partnerem, zaproszonym do współdziałania (Nowak, 2008, s. 234). Tak więc postulaty twórcy pedagogiki personalno-egzystencjalnej zastosowane we współczesnych interakcjach, pozwolą z pewnością uniknąć wielu dyrektywnych zachowań w relacjach z wychowankami. Można je wykorzystać na każdym etapie oddziaływań wychowawczych, gdyż ich założenia pozwalają pokonywać bariery zarówno wiekowe, jak i kulturowe.

Tabela nr 1. Postulaty do pracy pedagogicznej zgodne z teorią pedagogiki egzystencjalno-personalnej

Treść postulatu	Oznaki zachowania pedagoga	Skutki wychowawcze
<i>Nie ośmieszaj wychowawca w różnych sytuacjach w klasie i w szkole</i>	Otwartość na wychowawca, uśmiech, życzliwość, okazanie zrozumienia trudnej sytuacji dziecka	Wzrost pewności siebie u dziecka, otwartość na nauczyciela, akceptacja jego pomyłek w zakresie oceniania, wykazanie zrozumienia wobec niego
<i>Dostrzegaj w nim pełnoprawnego człowieka, który jest gotowy do podejmowania dyskusji z tobą</i>	Traktowanie jak partnera w dyskusji, brak postawy wywyższania się w stosunku do dziecka bez względu na jego sytuację szkolną i rodzinną	Wzrost zaufania do nauczyciela, dzielenie się z nim różnymi problemami z życia szkolnego i rodzinnego
<i>Nie skracaj czasu na rozmowę z dzieckiem, poświęcaj mu tyle czasu, ile potrzeba</i>	Pokazywanie dziecku, że ma się dla niego czas, brak nerwowych ruchów spoglądania na zegarek, wskazujących, że dysponujemy ograniczonym czasem	Wzrost zaufania do nauczyciela, dzielenie się z nim różnymi problemami z życia szkolnego i rodzinnego, dziecko wykazuje radość, że nauczyciel poświęca mu czas, co świadczy o tym, że uczeń jest dla niego ważny.
<i>Nie podnoś głosu na dziecko, staraj się mówić spokojnie, niezależnie od sytuacji, która powstata na skutek zachowania dziecka</i>	Przedstawienie dziecku argumentów, które wskazują na jego niewłaściwe jego zachowanie; zaproszenie do dyskusji na temat wyboru „drogi naprawczej”	Dziecko nabiera pewności siebie w zakresie podejmowania decyzji o konieczności zmiany swojego zachowania, naprawy tego, co jest przez nauczyciela wskazywane jako niewłaściwe zachowanie
<i>Zawsze przekonuj wychowawca, że nie ma sytuacji bez wyjścia, należy zatem poszukiwać dobrego rozwiązania problemu</i>	Szczera rozmowa z dzieckiem, ukierunkowanie go na poszukiwanie rozwiązania problemu, wspólna z dzieckiem ocena przypadku i konieczności zmiany działania; należy spokojnie uzasadnić konieczność zmiany, przedstawić, jakie będzie ona miała pozytywne skutki	Dziecko bardzo chętnie będzie się zwracało do nauczyciela po pomoc, będzie darzyło go zaufaniem, nabierze pewności, że wychowawca jest osobą, na którą zawsze może liczyć
<i>Zaplanuj pracę wychowawca przez stawianie mu celów, które powinien osiągać stopniowo, bez przyspieszania, z uwzględnieniem indywidualnych możliwości</i>	Delikatne tłumaczenie poszczególnych etapów zdobywania konkretnej wiedzy, bez nacisku na szybkie osiągnięcie wyniku końcowego; zachowanie spokoju w sytuacji, kiedy proces należy wydłużyć na kolejny etap, by ułatwić dziecku zdobycie wiedzy	Wychowanek będzie dostrzegał starania nauczyciela, który będzie podejmował wysiłki wspierające ucznia w procesie kształtowania osobowości i zdobywania wiedzy

Badania własne

Postulaty odnoszące się do pracy pedagogicznej z dziećmi w klasach 1–3 oparte na myśli pedagogiki personalno-egzystencjalnej

Biorąc pod uwagę postulaty pedagogiki personalno-egzystencjalnej ks. J. Tarnowskiego w pracy wychowawczej z dziećmi w klasach 1–3, można sformułować propozycje takich działań, które mogą stanowić dekalog pedagogiczny (Nowak, 2008, s. 34). Podsumowując, można wyrazić przekonanie, że działania wychowawczo-dydaktyczne inspirowane hasłami chrześcijańskiej pedagogiki personalno-egzystencjalnej ks. Janusza Tarnowskiego przyczyniają się do powstawania prawidłowych relacji pomiędzy osobami na siebie oddziałującymi (wychowanek–wychowawca), a to z kolei wyzwala w nich najgłębsze pragnienia „obdarowywania” drugiego człowieka własnym potencjałem twórczym. Działania takie usuwają również wszelkie odruchy egoizmu i pozwalają wychowawcy otwierać się na potrzeby wychowanka, a także z pokorą akceptować jego wybory.

Powyższe postulaty kreują konkretne działania w określonych sytuacjach i wskazują, jak budować prawidłowe relacje z wychowankiem. Pozwalają wykluczyć wszelki autokratyzm w relacjach między osobami o różnych umiejętnościach i predyspozycjach do planowania i wyciągania wniosków, odrzucają niedemokratyczne zasady postępowania w procesie nauczania i wychowania. Dziecko podlegające oddziaływaniom wychowawczym w takich okolicznościach zyskuje następujące wartości, które staną się fundamentem przygotowania ich do dorosłości. Do najważniejszych należą:

- wzrost pewności siebie w poszukiwaniu rozwiązania problemów szkolnych i rodzinnych;
- rozwój umiejętności komunikacyjnych, zdolność do podejmowania dyskusji z przestrzeganiem prawa wyrażania swojego zdania przez drugą osobę, zapewnienie jej równouprawnienia w dyskusji;
- wyzbycie się strachu i stresu w sytuacjach, gdy należy wyrazić swoje zdanie czy upominać się o swoje prawo do dyskusji;
- dostrzeganie różnic pomiędzy autentycznością zachowania drugiej osoby a przyjmowaniem przez nią nieprawdziwych ról, „odgrywaniem ról” nieadekwatnych do sytuacji;
- dostrzeganie w drugim człowieku partnera do współpracy i dyskusji;
- zwracanie uwagi na własne prawa jako członka społeczności szkolnej i klasowej zgodnie z poszanowaniem praw drugich osób;
- poznawanie świata wartości, które są dziecku bliskie i zrozumiałe dla niego;
- wzbudzanie szacunku do nauczyciela, dostrzeganie jego wysiłków wychowawczych i sytuacji;
- dostrzeganie w drugim człowieku — nauczycielu — osoby, która może inspirować do podejmowania ważnych wyzwań życiowych;

— rozwijanie umiejętności samodzielnego zdobywania wiedzy, przez przyswojenie sobie poszczególnych etapów: poszukiwania, odkrywania, zrozumienia i przyswajania;

— zdobycie umiejętności podejmowania dyskusji, otwieranie się na zaproszenie do dialogu prowadzonego przez nauczyciela na forum klasy lub przez inne osoby dorosłe w nieznanym dotąd dziecku środowisku, wyzbycie się strachu w obliczu nowych sytuacji wymagających wyrażenia swoich myśli;

— zdobycie zdolności oceniania w zespole, które jednostki wymagają wsparcia i pomocy w realizacji zadania;

— otwarcie się na pracę badawczą w zespołach, adekwatnie do wieku dzieci, ich zainteresowań i stopnia rozwoju kreatywności;

— zdobycie umiejętności wyrażania opinii krytycznej z poszanowaniem godności drugiego człowieka;

— wyzbycie się postawy odrzucania innych osób ze względu na inny świat wyznawanych wartości, prezentowane zasady czy uwarunkowania społeczne, w tym przede wszystkim rodzinne.

Zakończenie

Postulaty pedagogiki personalno-egzystencjalnej definiują nowe zasady tworzenia relacji pomiędzy wychowawcą i wychowankiem w procesie wychowania, a także relacje pomiędzy nimi w procesie nauczania-uczenia się. Podstawą tej relacji staje się dialog, w którym jednakowe prawa posiada zarówno nauczyciel, jak i wychowanek. Jest to dialog, który kreuje specyficzne formy partnerstwa, pomimo różnicy wieku, zdobytego wykształcenia i zasobu posiadanej wiedzy. Partnerstwo powoduje, że pomiędzy wychowankiem a wychowawcą tworzą się szczególna więź, a nauczyciel-wychowawca staje się przyjacielem dziecka — ucznia.

Przyjacielskie więzi ułatwiają wzajemne porozumienie, w którym nie ma miejsca na krytykę, podnoszenie głosu czy w końcu na odrzucenie koncepcji poszukiwania wiedzy, której autorem jest jedna ze stron. To umiejętność wsłuchiwania się w wychowanka, w jego potrzeby, ale również w wyrażaną krytykę. Partnerstwo i przyjacielskie stosunki we wzajemnej relacji powodują powstawanie atmosfery pełnej pokoju, radości i satysfakcji ze wzajemnych doświadczeń, rozwijających kreatywność dzieci i mobilizujących do dalszych działań.

Ważnym zadaniem wychowawcy jako partnera jest również pomoc w odnalezieniu przez dziecko swojego miejsca w społeczeństwie i przygotowanie go do odpowiedzialnych zadań, jakie będzie podejmowało w dorosłym życiu. Prawidłowo kreowany dialog w relacjach nauczyciel-uczeń może być postrzegany w pracy pedagogicznej i edukacyjnej z dziećmi w klasach 1–3 szkoły podstawowo-

wej jako skuteczna metoda zapewniająca powodzenie i sukces w osiągnięciach szkolnych.

Bibliografia

- Brzezinka, W. (2015). *Erziehung als Lebenshilfe: Eine Einführung in die pädagogische Situation*. Wien–Stuttgart: Klett.
- Dawid, J. W. (1982). *O duszy nauczycielstwa*. Lublin: Nasza Księgarnia.
- Frejusz, K. (2019). *Authenticity and Education: Inspirations of personal and existential pedagogy*. W: też, *Artykuły i rozprawy. Articles and Dissertations*. Warszawa: Collegium Bobolanum, 54–65.
- Guardini, J. (2021). *Bóg daleki – Bóg bliski*. Wybór I. Klimmer. Przeł. J. Koźbiał. Poznań: „W drodze”.
- Langeveld, M. J. (1995). *Das Erziehungsverhältnis der Eltern zum Kind. Versuch einer phänomenologischen Studie*. „International Review of Education”, 1, 66–77.
- Mounier, J. (2020). *Wprowadzenie do egzystencjalizmów*. Przeł. E. Krasnopolska. Kraków: Znak.
- Nowak, B. (2008). *Wartości trwałe i niezmiennie w pracy z uczniem zdolnym doświadczającym biedy w środowisku rodzinnym*. Warszawa: Wyd. APS.
- Tarnowski, J. (1992a). *Pedagogika dialogu*. W: B. Śliwerski (red.), *Edukacja alternatywna: Dylematy teorii i praktyki*, Kraków: Impuls, 112–122.
- Tarnowski, J. (1992b). *Wychowanie jako pomoc*. W: J. Placha (red.), *Dialogi pedagogiczne*, T. 2. Warszawa: ATK.
- Tischner, J. (2014). *Świat ludzkiej nadziei*. Kraków: Znak.
- Wojtyła, K. (1982). *Miłość i odpowiedzialność*. Lublin: Tow. Naukowe KUL.
- Zwoliński, A. (2018). *Katolicka nauka społeczna*. Kraków: PAT.